

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου, 19ος-20ός αιώνας

ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.30](https://doi.org/10.12681/mnimon.30)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ Ε. (2012). Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου, 19ος-20ός αιώνας: <html />. *Μνήμων*, 31, 247–266. <https://doi.org/10.12681/mnimon.30>

ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ

ΣΠΟΓΓΑΛΙΕΥΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ, 19ος-20ος ΑΙΩΝΑΣ

Η ανάπτυξη μιας τεχνικής δεξιότητας, η τοπική παραγωγική εξειδίκευση και η αποκλειστική σύνδεση του παραγόμενου προϊόντος με το εξαγωγικό εμπόριο είναι φαινόμενα γνωστά και από άλλες περιπτώσεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στον ορεινό και νησιωτικό χώρο. Η αξιοποίηση μιας ευνοϊκής συγκυρίας, αν και προσέλκυε ανθρώπινο δυναμικό το οποίο είχε διαμορφώσει μία τεχνική παράδοση, δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα στη δραστηριότητα αυτή, ούτε να διαμορφώσει σταθερούς ρυθμούς ανάπτυξης στις ομάδες που την ασκούσαν. Τα ιδιαίτερα δομικά χαρακτηριστικά των πρωτογενών και μεταποιητικών δραστηριοτήτων που ήταν προσδεδεμένες στις αρχαιότητες του οθωμανικού κόσμου, τις καθιστούσαν ιδιαίτερα ευαίσθητες απέναντι στις προκλήσεις και τους ανταγωνισμούς της αρχόμενης βιομηχανικής εποχής.

Όλοι αυτοί οι τοπικοί «μονοεπαγγελματισμοί» παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες αλλά και διαφορές με την περίπτωση της ελληνικής σπογγαλιείας. Τα όρια, και εδώ, ήταν συγκεκριμένα, η ζήτηση παροδική, τα διαθέσιμα κεφάλαια λίγα, η τεχνική ανανέωση περιορισμένη, η δυνατότητα αντιμετώπισης των κρίσεων ανύπαρκτη. Η σπογγαλιεία υπήρξε μια πρωτογενής δραστηριότητα ορισμένων μικρών και άγονων νησιών του Αιγαίου κυρίως, ανάλογη με εκείνες του ορεινού χώρου που εκκινούσαν από την παραγωγή του προϊόντος, απαιτούσαν τη στοιχειώδη του μεταποίηση και κατέληγαν στην προώθησή του στην αγορά, απασχολώντας μεγάλο μέρος του τοπικού πληθυσμού. Αναλογίες θα μπορούσαν ακόμη να αναζητηθούν με το φαινόμενο των πλανόδιων τεχνιτών με την εξειδικευμένη τους τεχνογνωσία και τα εντοπισμένα δρομολόγια. Στην περίπτωση όμως της σπογγαλιείας δεν πρόκειται για εξελιγμένη μορφή μιας προηγούμενης

Με μεγάλη συγκίνηση ο *Μνήμων* δημοσιεύει την τελευταία δημόσια ομιλία της Ευδοκίας Ολυμπίτου την Τετάρτη 4 Μαΐου 2014, στο πλαίσιο των συναντήσεων της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, με συζητητές την Εύα Καλπουρτζή και τον Νίκο Κοταρίδη.

αυτοκαταναλωτικής οικοτεχνίας που διέθετε πρώτες ύλες και εμπειρία. Εδώ η τεχνογνωσία για την παραγωγή και κατεργασία της πρώτης ύλης απαιτούσε ιδιαίτερες μορφές εξοικείωσης με το υγρό στοιχείο, τα θαλάσσια ρεύματα, τον καιρό, τα βάθη και τους βυθούς. Παρόμοιες, ίσως, δεξιότητες με εκείνες των ψαράδων που έπρεπε να γνωρίζουν θαλάσσιες περιοχές και εποχικά περάσματα, προκειμένου να αλιεύσουν πλούσια «θηράματα». Αν και οι δύο δραστηριότητες είχαν διαμορφώσει τοπικές πυκνώσεις και μια ιδιαίτερη τεχνική παράδοση με σημαντικό ιστορικό βάθος, παρέμεναν ανασφαλείς και ασταθείς. Με μια σημαντική όμως διαφορά, ότι τα σφουγγάρια πρέπει να εντοπισθούν και να συλλεγούν ένα-ένα από τον βυθό. Προϋπόθεση, ωστόσο, αποτελούσε για όλους η έγκαιρη πρόσβαση και η διαφύλαξη των κατάλληλων σημείων από οποιουδήποτε μπορούσαν να διεκδικήσουν την πλούσια σοδειά. Επρόκειτο για μια νοητή, άτυπη κατανομή του θαλάσσιου χώρου που θα μπορούσε να θυμίζει τη διανομή των βοσκοτόπων της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Μια ακόμη ιδιομορφία της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας ήταν ότι το παραγόμενο προϊόν δεν καταναλωνόταν από τους πληθυσμούς που το παρήγαν, ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη υπήρξε προϋπόθεση για την εντατικοποίηση και την τεχνολογική υποστήριξή της, σε ένα περιβάλλον που ήταν ακόμη προβιομηχανικό. Τότε όμως η αυξημένη ζήτηση οδήγησε στην αλιεία σε μακρινές αποστάσεις και ξένες θάλασσες, εκεί όπου υπήρχαν πλούσιες σπογγοφόρες εκτάσεις.

Η αναζήτηση πρώτων υλών από τη βιομηχανική Δύση διαμόρφωσε ανάλογα παραγωγικά πεδία σε διάφορες περιοχές με πλούσιο υπέδαφος και φυσικούς πόρους. Ίσως, λοιπόν, η σπογγαλιεία του β' μισού του 19ου αιώνα θα μπορούσε να συσχετισθεί, εν μέρει, με κάποιες μορφές αποικιακής εκμετάλλευσης· με την επιβολή νεότευκτων τεχνολογικών επιτευγμάτων σε «ιθαγενείς» πληθυσμούς, ελάχιστα εξοικειωμένους, στην περίπτωση των σφουγγαράδων, με τις δυνατότητες και τους κινδύνους των νέων καταδυτικών μέσων, πρόθυμοι όμως ή αναγκασμένοι να ρισκάρουν για να επιβιώσουν και να πλουτίσουν από τον «χρυσό των βυθών».

Όσοι ανταποκρίθηκαν σε αυτή την προσφορά απασχόλησης έπρεπε να υποστούν τους εργασιακούς καταναγκασμούς που περιείχε, ενώ διαμόρφωσαν την οικογενειακή και κοινωνική τους ζωή σύμφωνα με τους περιοδικούς ρυθμούς της δραστηριότητας. Γύρω από τη σπογγαλιεία σχηματίστηκε ένα πλέγμα συναλλαγών και εξειδικεύσεων που επέβαλε σαφή επαγγελματική ιεραρχία και έντονη διαστρωμάτωση στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων. Τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της υποκίνησαν ποικίλες δημογραφικές, οικονομικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις σε όλα τα σπογγαλιευτικά νησιά των Δωδεκανήσων. Οι αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού, η συσσώρευση πλούτου, αλλά και οι ενδοκοινωνικές αντιπαράθεσεις είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά που

αποτυπώνονται στις σπογγαλιευτικές κοινωνίες, κατά την περίοδο της ακμής της (1865-1912). Άλλωστε η σπογγαλιεία υπήρξε ο μοχλός που προσέδωσε μία νέα φυσιογνωμία στους νησιωτικούς πληθυσμούς και οικισμούς, διαμορφώνοντας θύλακες οικονομικής ευμάρειας και πολιτιστικής άνθισης που ανταποκρίνονταν στα νεωτερικά κοινωνικά πρότυπα όσων χρηματοδοτούσαν τη δραστηριότητα και εμπορεύονταν το προϊόν. Οι εργαζόμενοι όμως, παρά τις οικονομικές ευκαιρίες που τους προσέφερε η άσκηση του επαγγέλματος, δεν μπόρεσαν τελικά να διαφύγουν από την κοινή τους μοίρα, εκείνη του «εργάτη της θάλασσας».

Η ιστορία της καλύμνικης σπογγαλιείας είναι σε γενικές γραμμές παρόμοια με εκείνες των άλλων σπογγαλιευτικών νησιών της Δωδεκανήσου – της Σύμης, της Χάλκης, του Καστελόριζου. Αυτό που την διαφοροποιεί είναι η διάρκεια και η ανάπτυξή της ή μάλλον η διαρκής παρουσία της, που διαπερνά τουλάχιστον τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Σε όλη αυτή τη χρονική περίοδο το σφουγγάρι υπήρξε ο σημαντικότερος πόρος ζωής για το νησί της Καλύμνου, που είναι ορεινό, άγονο, με ελάχιστους φυσικούς πόρους και παραγωγικές δυνατότητες.

Επιπλέον, στη σπογγαλιεία της Καλύμνου φαίνεται να συναντώνται μια σειρά από παράγοντες και συγκυρίες που ευνόησαν την εντυπωσιακή ανάπτυξή της. Γιατί, για περισσότερο από έναν αιώνα κατάφερε να βρίσκει διέξοδο για την παραγωγή της, να συνδέεται με το δίκτυο των διεθνών αγορών, να συντηρεί εύρωστους σπογγεμπορικούς οίκους στο εξωτερικό, να διατηρεί το ανθρώπινο δυναμικό της και να προσελκύει και άλλο από τα γύρω νησιά, να βρίσκει διέξοδο στις κρίσεις, δημιουργώντας δραστήριες παρκοιές στην Ύνησία ή στις ακτές της Φλώριδας και να προσαρμόζεται εντέλει στις τεχνολογικές καινοτομίες που επιβλήθηκαν στο επάγγελμα. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι το νησί απέκτησε μία αποκλειστική ειδίκευση στη σπογγαλιεία, η οποία διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην κοινωνική συγκρότηση και τη φυσιογνωμία του αλλά και στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης τοπικής κουλτούρας, μιας ταυτότητας με πολλαπλές εκδοχές και αποτυπώσεις, ενός υλικού και άυλου πολιτισμού, που θα μπορούσαμε ίσως να ονομάσουμε «πολιτισμό του σφουγγαριού». Από την άλλη μεριά, αναπόφευκτες και συγκυριακές ή απρόσμενες ανατροπές οδήγησαν στον σταδιακό περιορισμό και την εξαφάνισή της, ενισχύοντας, ωστόσο, τις πολιτισμικές της αναπαραστάσεις. Για όλους αυτούς τους λόγους θεωρώ ότι η σπογγαλιεία της Καλύμνου αποτελεί ένα ιδιαίτερα προνομιακό ιστορικό και εθνογραφικό παράδειγμα.

Οι λόγοι για τους οποίους ειδικά οι Καλύμνιοι (ή οι Συμιακοί, οι Αιγινήτες, οι Ύδραίοι) ασχολήθηκαν με αυτή την ιδιόμορφη δραστηριότητα δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμοι. Οι τοπικές πηγές την παρουσιάζουν ως αναγκαστική επιλογή. «Επειδή τα μέρη αυτών», έγραφαν οι Καλύμνιοι δημογέροντες το 1894, μιλώντας εξ ονόματος όλων των πληθυσμών του Νοτιοανατολικού Αιγαίου, «είναι καθ' ολοκληρίαν ξηρά, βραχώδη και άγονα και επομένως δεν ήτο δυνατόν να

ζήσωσιν επ' αυτών, δια τούτο εξ ανάγκης και κατά θείαν τινά οικονομίαν επεδόθησαν προ αιώνων τινών αλληλλοδιαδόχως εις την κινδυνωδεστάτην αλιείαν των σπόγγων προς διατροφήν των ενδεδών οικογενειών των».¹ Ασαφής είναι και η προϊστορία της. Διατυπώσεις, όπως η προηγούμενη («προ αιώνων τινών») ή «ανέκαθεν», είναι συνήθεις. Σποραδικές μνείες για την άσκηση της σπογγαλιείας διασώζονται σε ποικίλα τεκμήρια του 18ου αιώνα, δεν διαθέτουμε όμως ποσοτικά ή άλλα στοιχεία που θα μας έδιναν τη δυνατότητα να διερευνήσουμε τη διάδοση και το εύρος της.² Πιστεύω ότι η επίδοση των Καλυμνίων στη σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο συνιστά μια κληρονομημένη τεχνογνωσία και παράδοση προγενέστερη του 19ου αιώνα και μάλλον αρκετά συστηματική,³ που ευνοήθηκε από τη μορφολογία και τις κλιματικές συνθήκες της γύρω θαλάσσιας περιοχής· μας αρκεί, ωστόσο, εδώ η μαρτυρία του Καλύμνιου φοιτητή της ιατρικής Θέμελη Κινδύνη που έγραφε το 1878 ότι «το έργον δε τούτον της σπογγαλιείας εισήχθη από 150 περίπου ενιαυτών, ως διηγούνται οι νυν γέροντες»,⁴ η άποψη του Μιλτιάδη Καραβοκυρού που έγραφε το 1885 ότι η σπογγαλιεία είναι πανάρχαιη δραστηριότητα και ότι σύμφωνα με την παράδοση επανεμφανίστηκε εδώ και έναν αιώνα,⁵ ή έστω η ομολογία του Κάρολου Φλέγκελ ότι «οι γεροντότεροι κάτοικοι της Καλύμνου ενθυμούνται, ότι οι προπάτορες αυτών ήσαν σπογγαλιείς».⁶

1. Αρχείο Δήμου Καλύμνου (στο εξής: ΑΔΚ), Αλληλογραφία 1894-1895, έγγρ. 1, 4.1.1894.

2. Παρά τη σπανιότητα παλαιότερων σχετικών τεκμηρίων, φαίνεται ότι σε όλη την οθωμανική περίοδο ορισμένοι πληθυσμοί του Αιγαίου γνώριζαν τη σπογγαλιεία και μάλιστα η δραστηριότητα αυτή απορροφούσε σημαντικό τμήμα των κατοίκων ορισμένων περιοχών, ενώ το προϊόν της εργασίας τους αποτέλεσε αντικείμενο εξαγωγής και συνδέθηκε με το εξωτερικό εμπόριο. Μία από τις παλαιότερες ίσως μαρτυρίες για τη δωδεκανησιακή σπογγαλιεία ανέρχεται στα μέσα του 17ου αιώνα. Βλ. σχετικά Ιπ. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995, σ. 55-56.

3. Ο Σ. Τρικοίλης ανάγει τουλάχιστον στον 3ο και 2ο π.Χ. αι. την ενασχόληση των Καλυμνίων με τη σπογγαλιεία, υποστηρίζοντας ότι στο νησί λατρεύταν ο Δελφίνιος Απόλλων, προστάτης των θαλασσινών και για την Κάλυμνο των σφουγγαράδων. Τεκμηριώνει δε την άποψή του με την ερμηνεία ενός ανάγλυφου δελφινιού που έφερε στο φως η αρχαιολογική έρευνα στον αρχαίο συνοικισμό Δάμο της Καλύμνου. Βλ. σχετικά Σακελλάρης Ν. Τρικοίλης, «Το δελφίνι του Δάμου Καλυμνίων». Ο διπλός συμβολισμός: Απόλλων-Θάλασσα», *Καλυμνιακά Χρονικά* 14 (2001) 9-21. Αναφέρεται ακόμη ότι αφορμή για τη γνωριμία με τα σφουγγάρια αποτέλεσε η συλλογή όσων ξέβραζε η θάλασσα στις ακτές. Γεώργιος Ελευθ. Γεωργιάς, *Μελέτη περί σπογγαλιείας, σπόγγων και σπογγεμπορίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Πειραιάς 1937, σ. 18.

4. Θέμελης Κινδύνης, *Η νήσος Κάλυμνος*, Αθήνα 1879, σ. 23.

5. Milt. Carabokyro, *Etude sur la pêche des éponges. Les pays spongières de l'Empire et le scaphandre*, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 5.

6. Κάρολος Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιότης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ο Ζ' εν Καλύμνω*, Σάμος 1896, σ. 13.

Άλλες σπογγαλιευτικές περιοχές είχαν ήδη υπάρξει ναυτικοί τόποι, οπότε μπορούμε να σκεφτούμε ότι αξιοποίησαν την τεχνογνωσία της ναυσιπλοΐας, την εμπειρία στις θαλάσσιες μεταφορές και το εμπόριο, αλλά και το εργατικό τους δυναμικό. Οι Καλύμνιοι, ωστόσο, αν και «θαλασσομάχοι» –κατά τη συνήθη διατύπωση κειμένων του 19ου αιώνα–⁷ δεν υπήρξαν ναυτικοί· δεν διέθεταν εμπορικό στόλο, ούτε είχαν επιδοθεί συστηματικά στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στα μέσα του 19ου περίπου αιώνα, όταν το κέντρο βάρους της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας μεταφέρθηκε στις ακτές της βόρειας Αφρικής, μαρτυρείται ότι οι Καλύμνιοι ναύλωναν μεγαλύτερα πλοία από τη Σύμη, την Κάσο ή τη Λέρο, πάνω στα οποία τοποθετούσαν τα μικρά σπογγαλιευτικά τους σκάφη και τα μετέφεραν στους μακρινούς τόπους αλιείας των σπόγγων.⁸ Και πολύ αργότερα όμως αναφέρεται ότι οι Καλύμνιοι πλοίαρχοι προσελάμβαναν έμπειρους ναυτικούς που οδηγούσαν τα ιστιοφόρα τους σε τόσο μακρινές αποστάσεις, ενώ οι ίδιοι οργάνωναν και επέβλεπαν την καθημερινή εργασία των ναυτών και των δυτών τους.⁹

Παρά την, ενδεχομένως, μακρά χρονική παρουσία της καλύμνικης σπογγαλιείας, αντικείμενο μελέτης μου αποτελεί μια συγκεκριμένη περίοδος. Με ενδιαφέρουν οι τοπικές κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες και σχέσεις σε όλο το χρονικό διάστημα που κυριαρχούν στο εργασιακό αυτό περιβάλλον τα καταδυτικά σκάφανδρα, από τη στιγμή της εμφάνισης της «μηχανής» το 1866 μέχρι το τέλος της χρήσης της το 1975, όταν το τελευταίο σπογγαλιευτικό σκάφος με σκάφανδρο αναχώρησε με εννεαμελές πλήρωμα από το λιμάνι της Καλύμνου. Η εξέταση της μακράς αυτής πορείας παρουσιάζει σταθερότητες αλλά και ασυνέχειες, («εσωτερικές» και «εξωτερικές»). Οι επιπλοκές που προκαλούσαν στην αλιεία και την εμπορία των σπόγγων οι πολιτικές και οικονομικές αλλαγές στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου και στις διεθνείς αγορές είναι εύκολα ανιχνεύσιμες· οι σωζόμενες όμως επίσημες πηγές είναι συνήθως φειδωλές, όταν πρόκειται για κοινωνικές αναταράξεις συναφείς με αλλαγές ή κρίσεις στη δραστηριότητα.

Στην εργασία αυτή προσπαθώ να παρακολουθήσω το θέμα μέσα από τρεις κυρίως κατευθύνσεις που αναφέρονται επιλεκτικά στο παρελθόν και το παρόν. Η πρώτη αφορά τις επιχειρηματικές συμπεριφορές και τις εργασιακές σχέσεις που επικράτησαν όταν διευρύνθηκε και εντατικοποιήθηκε η αλιεία και εμπορία σπόγγων με την κυριαρχία των καταδυτικών σκαφάνδρων. Αναφέρομαι στη σπογγαλιεία μεγάλου βάθους, στον επαγγελματικό ανταγωνισμό, στις αντιθέ-

7. Η έκφραση είναι συνήθης σε κείμενα του 19ου αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Θ. Κινδύνης, *Η νήσος Κάλυμνος*, ό.π., σ. 29.

8. Κ. Φλέγελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης*, ό.π., σ. 13.

9. Μαρτυρία Γιάννη Τσουλφά στην Ευδοκία Ολυμπίτου (στο εξής: Ε.Ο.), 3/2002.

σεις των εμπλεκομένων, στον μετασχηματισμό μιας εποχικής συμπληρωματικής απασχόλησης που ήταν η σπογγαλιεία με «παραδοσιακές μεθόδους», σε οργανωμένη επιχείρηση και επάγγελμα. Η ταχύρρυθμη αυτή διαδικασία δεν υπήρξε άμοιρη συγκρούσεων. Η μελέτη του συγκεκριμένου εργασιακού τοπίου προϋποθέτει την αναζήτηση και κατανόηση των ποικίλων θεσμικών και κοινωνικών στάσεων απέναντι στη «βίαση» εισαγωγή της τεχνολογικής καινοτομίας, το περίφημο «σπογγαλιευτικό ζήτημα», που αναστάτωσε τους σπογγαλιευτικούς πληθυσμούς του Αιγαίου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η ζήτηση των σφουγγαριών ήταν ιδιαίτερα αυξημένη από τις βιομηχανίες της Δύσης. Τότε εξάλλου μετασχηματίζεται η εποχική αυτή δραστηριότητα σε οργανωμένη επιχείρηση. Και αυτό συμβαίνει όταν η εισαγωγή των καταδυτικών συσκευών, οι οποίες έρχονται να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα, προκαλούν μία σειρά από αλλαγές και αλυσιδωτές αντιδράσεις σε έναν επαγγελματικό χώρο που μέχρι τότε γνώριζε μόνο «αρχαϊκές» μεθόδους κατάδυσης και αλιείας των σπόγγων. Παρόλο που στα τέλη του 19ου αιώνα, η θάλασσα έμοιαζε ένα ανεξάντλητο χρυσορυχείο, οι εμπλεκόμενοι στη σπογγαλιεία (χρηματοδότες και εργαζόμενοι) στηρίζονταν σε μια ιδιόμορφη-επισφαλή επένδυση στην ανθρώπινη δεξιότητα αλλά και στην τύχη. Όλοι ήταν, εκ των πραγμάτων, ευάλωτοι και έκθετοι σε μια σειρά από αστάθμητους παράγοντες και συγκυρίες, που επέβαλλε η αναγκαστική («διεθνοποίηση») του επαγγελματικού κλάδου της αλιείας των σπόγγων, όπως η ρευστή πολιτική συγκυρία, η εξάντληση των σπογγοφόρων πυθμένων διαφόρων περιοχών της Μεσογείου, οι περίοδοι οικονομικής ύφεσης, οι συχνές πραγματικές ή τεχνητές πιέσεις των τοπικών και διεθνών αγορών, οι ανταγωνισμοί, τα ατυχήματα.

Ο λόγος περί των θανατηφόρων ατυχημάτων γίνεται την εποχή εκείνη κυρίαρχος, ένα πεδίο αντιπαράθεσεων που θα τροφοδοτεί διαχρονικά αντιθέσεις ανάμεσα στα μέλη των πληρωμάτων, κυρίως ανάμεσα στους δύτες και τους καπετάνιους. Η («Μαύρη Βίβλος της σπογγαλιείας»), όπως αποκαλείται το ζήτημα από τον ελληνικό τύπο των αρχών του 20ού αιώνα, αναφέρεται «στους πιασμένους ή χτυπημένους μηχανικούς», στα θύματα, δηλαδή, της «νόσου της αποσυμπίεσης ή νόσου των δυτών», όπως την ονομάζουμε σήμερα. Παρά τις διάχυτες αντίθετες απόψεις, φαίνεται ότι οι κίνδυνοι ήταν γνωστοί τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1860, όταν δηλαδή πρωτοχρησιμοποιήθηκαν τα σκάφανδρα από τους Δωδεκανήσιους σπογγαλιείς. Οι πηγές που το μαρτυρούν είναι αρκετές. Ο Auguste Denayrouze, ο οποίος, είχε κατασκευάσει μία βελτιωμένη εκδοχή σκαφάνδρων το 1864, εξέδωσε το 1867 ένα εγχειρίδιο για τη χρήση τους, στο οποίο οι οδηγίες ήταν σαφείς για όσους κατέβαιναν σε βάθη 30-50 μέτρων: «Ανεβαίνοντας πολύ αργά, αποφεύγει κανείς να περάσει απότομα στην ατμοσφαιρική πίεση. Σταματώντας κατά διαστήματα, η αποσυμπίεση γίνεται ομαλά. Αν ο δύτες αγνοήσει αυτή την προφύλαξη, εκτίθεται στον κίνδυνο πολύ

σοβαρών ατυχημάτων, από τα οποία μπορεί να εξαρτάται και η ζωή του». Ο ίδιος συμβούλευε τους δύτες να ανεβαίνουν 1-2 μέτρα κάθε λεπτό, υπολογίζοντας τον συνολικό χρόνο ανάδυσης σε 20-40 λεπτά για βάθος 20-40 μέτρων.¹⁰ Λέγεται ότι το 1870 το χρήσιμο αυτό φυλλάδιο μεταφράστηκε στα ελληνικά. Αν και δεν στάθηκε δυνατό να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη ελληνικής έκδοσης, μπορούμε να φανταστούμε ότι η κυκλοφορία της θα ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, ακόμη κι αν έφτασε στα Δωδεκάνησα, αλλά και το περιεχόμενό της άγνωστο στους ίδιους τους δύτες.

Παρά τον υπέρμετρο ενθουσιασμό Βρετανών και Γάλλων επιστημόνων για την κατάκτηση των βυθών και τις πρακτικές εφαρμογές των καταδυτικών συσκευών, έγινε γρήγορα αντιληπτό ότι μαζί με τα πλεονεκτήματα των υλικών τους επιτευγμάτων θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν και τις αρνητικές συνέπειες. Χωρίς να αμφισβητούν την εγκυρότητα της επιστήμης και της τεχνολογίας, παραδέχονταν ότι τα μεγάλα βάθη και ο πεπεισμένος αέρας δημιουργούσαν προβλήματα στον ανθρώπινο οργανισμό. Δεν παρέλειπαν, ωστόσο, να εκδηλώσουν τις προκαταλήψεις τους επικρίνοντας την αμάθεια και την απειθαρχία των δυτών, την ανυπαρξία ή την άγνοια των Ελλήνων γιατρών και την εν γένει κατωτερότητα των πληθυσμών του Αρχιπελάγους που χρησιμοποιούσαν τα σκάφανδρα στη σπογγαλιεία. Παρότι, λοιπόν, δεν αναλάμβαναν ακέραια την ευθύνη για τα ατυχήματα, σε αρκετά κείμενα που γράφτηκαν μετά τη δημοσίευση του Denayrouze το 1867, μόλις, δηλαδή, τα σκάφανδρα εισήχθησαν στους σπογγαλιευτικούς πληθυσμούς, εκφράζονταν προβληματισμοί για τις παραλύσεις των κάτω άκρων και τους θανάτους των δυτών.

Η δημοσίευση των κλινικών συμπτωμάτων της ασυνήθιστης και άγνωστης ως τότε αρρώστιας έγινε για πρώτη φορά από τον Γάλλο γιατρό, βιολόγο και φυσιολόγο Paul Bert το 1879, στη μελέτη του *La pression barométrique*.¹¹ Στη διάσημη αυτή εργασία, ο Bert κατέγραψε τις επιπτώσεις των μεταβολών της ατμοσφαιρικής πίεσης σε διάφορους ζωντανούς οργανισμούς και συνέλαβε πρώτος την έννοια της αποσυμπίεσης. Βασισμένος στις παρατηρήσεις ενός νεαρού γιατρού, του Alphonse Gal που είχε ταξιδέψει στο Αιγαίο το 1868, για τις ανάγκες της διδακτορικής του διατριβής, και είχε καταγράψει τα συμπτώματα των προσβεβλημένων δυτών, ο Bert εντόπισε τα προβλήματα που προκαλούσε το εισπνεύσιμο υπό πίεση άζωτο στον ανθρώπινο οργανισμό.

Αν λοιπόν η νόσος ήταν ήδη γνωστή σε ευρωπαϊκούς επιστημονικούς κύ-

10. Auguste Denayrouze, *Manuel du matelot plongeur*, Παρίσι 1867, σ. 42-43.

11. Paul Bert, *La pression barométrique. Recherches de Physiologie Expérimentale*, Παρίσι 1879 και Léon Sonrel, *Le Fond de la mer*, Παρίσι 1880, σ. 193-194. Ο Sonrel θεωρεί ότι για μια ασφαλής ανάδυση είναι απαραίτητο ο δύτες να καλύπτει δύο μέτρα ανά λεπτό προς την επιφάνεια της θάλασσας.

κλους, οι Έλληνες γιατροί δεν άργησαν και εκείνοι να την περιγράψουν, καθώς παρακολούθουσαν τα επιτεύγματα των Ευρωπαίων συναδέλφων τους, ενώ παράλληλα είχαν άμεση επαφή με το πεδίο παρατήρησης. Έτσι, το 1881, ο Ι. Τέτσης σε μελέτη που εκδόθηκε στο Παρίσι με θέμα, *L'île d'Hydra et les maladies des plongeurs*, διαβάθμιζε την εκδήλωση της νόσου σε τέσσερα επίπεδα: παροδικές συμφορήσεις του εγκεφάλου, παραπληγία, αιμορραγίες που είναι δυνατόν να καταλήξουν σε θάνατο και κωματώδης κατάσταση που καταλήγει πάντα σε θάνατο.¹² Αλλά και ο Συμιακός καθηγητής νευρολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Κατσαράς είχε επισημάνει τους κινδύνους των καταδύσεων από τα τέλη του 19ου αιώνα.¹³ Έχοντας μελετήσει 62 περιστατικά ασθενών στη Σύμη, περιέγραψε τις διάφορες μορφές της νόσου και πρότεινε ορισμένα μέτρα στους δύτες για την αποφυγή της. Ανάμεσά τους ανέφερε τον περιορισμό του χρόνου παραμονής στον βυθό, ανάλογα με το βάθος και την αργή, σταδιακή ανάδυση.¹⁴ Επίσης, ο γιατρός Ανακρέων Σταματιάδης, υγειονομικός διευθυντής στη Σάμο, περιέγραψε το 1901 τις αιτίες και τα συμπτώματα της νόσου των δυτών.¹⁵

Παρά τις ελλείψεις ή τις αδυναμίες των κειμένων τους (ορισμένα από τα οποία ενδεικτικά ανέφερα εδώ) ως προς την πλήρη κατανόηση της νόσου, είναι φανερό ότι το θέμα ήταν γνωστό. Ήδη ο κυβερνήτης του οπλιταγωγού «Κρήτη», του πλοίου που επέπτευε τους Έλληνες σπογγαλιείς στα παράλια της βόρειας Αφρικής, την αποκαλούσε σε αναφορά του έτους 1900 «ειδική νόσον», «παράλυσιν των δυτών».¹⁶ Το Υπουργείο Ναυτικών του ελληνικού κράτους είχε εκδώσει το 1903 σαφείς οδηγίες προς όσους ασχούσαν τη σπογγαλιεία με σκάφανδρα. Απαιτούσε από τους δύτες να τηρούν συγκεκριμένους κανόνες ως προς τις ώρες εργασίας, τη διατροφή τους, το μέγιστο βάθος που δεν έπρεπε να ξεπερνά τα 42 μέτρα, με μέγιστο χρόνο παραμονής τα δέκα λεπτά. Κυρίως όμως επέβαλλε τη ρυθμική ανέλκυσή τους στην επιφάνεια.¹⁷

Δεν υπάρχουν δυστυχώς αρκετά τεκμήρια που να αποτυπώνουν τις γνώμες

12. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', Αθήνα 1926, σ. 671-672, λήμμα «αεραϊμία».

13. Κάρολος Φλέγκελ, *Η νήσος Κάλυμνος*, Κωνσταντινούπολη 1896, σ. 31· Θεόδωρος Αντ. Κριεζής, *Η σπογγαλιεία*, Αθήνα 1937, σ. 11-12. Βλ. επίσης Μ. Catsaras, *Les hématomyelies des pêcheurs d'éponges de l'Archipel*, Παρίσι 1888· του ίδιου, «Recherches cliniques et expérimentales sur les accidents survenant par l'emploi des scaphandres», *Archives de Neurologie*, τ. 17, τχ. 49-51 (1889) 392-437.

14. Ch. Flégel, «The Abuse of the Scaphander in the Sponge Fisheries», *Bulletin of the Bureau of Fisheries* 28 (1908), Ουάσιγκτον 1910, σ. 521.

15. Δημοσιεύεται στο Ch. Flégel, *La question*, ό.π., σ. 10.

16. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Πρεσβεία Τρίπολης-Λιβύης, φ. 6, υποφ. 9, 1890-1900, Αναφορά της 28.5.1900.

17. [Π. Ζώτος], *Έκθεσις περί της ανά τας αφρικανικάς ακτάς δια σκαφάνδρου σπογγαλιείας*, Αθήνα 1904, σ. 10-11.

όσων δεν ήταν ειδικοί, αλλά ζούσαν σε αυτό το περιβάλλον και έβλεπαν τις συνέπειες· δεν διαθέτουμε επίσης καταγραφές λαϊκών αντιλήψεων του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, για τη νόσο, τα αίτια και τα συμπτώματά της. Με έναν άριστο, μάλλον, τρόπο απέδιδαν στη «λαιμητόμο μηχανή» όλα τα δεινά που τους είχαν βρει, μεταξύ αυτών και τον μεγάλο αριθμό νεκρών και παράλυτων δυτών.

Δεν διαθέτουμε, επίσης, συστηματικά στοιχεία για τον αριθμό των Δωδεκανησίων θυμάτων της νόσου των δυτών κατά τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. «Υπέρ τους 15 αποθνήσκουσι κατά θέρος ένεκεν των μηχανών» έγραφε ο Θέμελης Κινδύνης το 1879.¹⁸ Φανατικός πολέμιος της σπογγαλιείας με σκάφανδρο, ο Ρώσος καθηγητής Κάρολος Φλέγκελ σημειώνει ότι τα θύματα του σκαφάνδρου ανέρχονταν, για τα 30 χρόνια που χρησιμοποιείτο στη σπογγαλιεία της Καλύμνου, σε τουλάχιστον 800 νεκρούς και 200 με βαριά παραλυσία, ενώ ελαφρά παράλυτοι ήταν σχεδόν όλοι οι δύτες.¹⁹ Σε μεταγενέστερη μελέτη του, τόνιζε ότι στις Νότιες Σποράδες είχαν σημειωθεί, από το 1866 ως το 1915, 10.000 θάνατοι και 20.000 παραλύσεις σε περιπτώσεις χρήσης σκαφάνδρων, ενώ με τη γυμνή κατάδυση την ίδια χρονική περίοδο υπήρξαν 10 θύματα.²⁰ Ο ίδιος απέδιδε τους θανάτους και τις παραλύσεις στην πίεση που ασκούσε σε μεγάλα βάθη η στολή στο κάτω μέρος του σώματος του δύτη και ωθούσε το αίμα στην καρδιά και το κεφάλι. Σε υπόμνημα της Δημογεροντίας του 1894, σημειώνεται ότι τα ποσοστά των θανατηφόρων ατυχημάτων είναι 10% ετησίως, ενώ οι παραλύσεις αγγίζουν το 15%. Αντίθετα ο αριθμός των θυμάτων που εργάζονταν με γυμνή κατάδυση είναι 1 στους 2.000.²¹ Αλλού αναφέρεται ότι κατά τα πρώτα χρόνια της εφαρμογής των σκαφάνδρων ο ετήσιος συνολικός αριθμός των νεκρών Δωδεκανησίων δυτών έφτανε τους 100.²² Αληθείς ή υπερβολικοί, αυτοί οι αριθμοί των θυμάτων αναπαράγονται έκτοτε από σύγχρονους και μεταγενέστερους, καθώς δεν διασώζονται άλλες σχετικές πηγές.

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η αποσπασματικότητα των σχετικών τεκμηρίων. Διάφορες κρατικές υπηρεσίες, προξενεία και πρεσβείες αλλά και ο Τύπος συντάσσουν ή δημοσιεύουν αναφορές και εκθέσεις για τα θύματα της νόσου στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αναφερόμενοι είτε στις περιοχές

18. Θ. Κινδύνης, *Η νήσος Κάλυμνος*, ό.π., σ. 24-26.

19. Κ. Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης*, ό.π., σ. 17. Αλλού σημειώνει ότι οι θάνατοι φτάνουν το 10% ετησίως και οι μόνιμα παράλυτοι ανέρχονται σε 15%. Κ. Φλέγκελ, *Η νήσος Κάλυμνος*, ό.π., σ. 32.

20. Κ. Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης*, ό.π., σ. 17 και Κυριάκος Χατζηδάκης, «Ο αγώνας για την κατάργηση των σκαφάνδρων και ο Κάρολος Φλέγκελ», *Καλυμνιακά Χρονικά* 3 (1982) 32. Τους αριθμούς αυτούς αντιγράφει ο Γ. Γεωργιάς στη δική του μελέτη. Βλ. Γ. Γεωργιάς, *Μελέτη περί σπογγαλιείας*, ό.π., σ. 39-40.

21. Κ. Φλέγκελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης*, ό.π., σ. 19-20.

22. Νίκη Μπιλλήρη, *Σφουγγαράδες από την Κάλυμνο*, Αθήνα 1995, σ. 12.

δικαιοδοσίας τους, είτε μόνον στους υπηκόους των κρατών που εκπροσωπούν. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι Δωδεκανήσιοι δύτες καταγράφονται μόνον όταν απευθύνονται στις ελληνικές προξενικές αρχές ή εργάζονται σε σκάφη με ελληνική σημαία.

Δεν γνωρίζω αν υπήρξαν τέτοια κατάστιχα στο αρχείο της Δημογεροντίας Καλύμνου ή στο τοπικό λιμεναρχείο, σήμερα πάντως δεν σώζονται. Είναι πολύ λίγες και, τελικά, έμμεσες οι πληροφορίες που μπορούν να συναχθούν από τα έγγραφα για τις συνθήκες της ζωής στο σκάφος, τις ασθένειες, τα ατυχήματα. Από τις σχετικές διατυπώσεις των ελάχιστων αρχειακών τεμηρίων του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν η «συγκοπή», η «ασθένεια» ή η «αδιαθεσία» των πληρωμάτων παρέπεμπε κάθε φορά στη νόσο των δυτών.²³

Στα μεταπολεμικά χρόνια ο δείκτης των ατυχημάτων κυμαίνεται για τους Καλύμνιους δύτες από 4-7% κάθε χρόνο.²⁴ Όμως ακόμη και τότε οι καταγραφές ήταν ελλιπείς διότι αφενός πολλοί δεν διέθεταν ναυτικά φυλλάδια και δεν δικαιούνταν αποζημίωση, αφετέρου η καταγραφή κάθε τέτοιου ατυχήματος συνεπαγόταν την αυτεπάγγελτη δίωξη του πλοιάρχου. Θα πρέπει, επίσης, να σημειώσουμε ότι οι πηγές δεν συμφωνούν μεταξύ τους, ενώ οι υπάρχοντες αριθμοί είναι πολύ υποδεέστεροι από εκείνους που αναφέρουν παλιοί σφουγγαράδες στις μαρτυρίες τους. Υποστηρίζουν, για παράδειγμα, ότι σχεδόν όλοι είχαν «πιαστεί» σε κάποια από τις καταδύσεις τους, άλλοι ελαφρύτερα άλλοι βαρύτερα.

Οι κίνδυνοι από τις παρατεταμένες καταδύσεις σε μεγάλα βάθη, οι παραλύσεις και οι αιφνίδιοι θάνατοι μπορεί να προέκυπταν από την άγνοια ή την απόκρυψη των κανόνων αποσυμπίεσης, ουσιαστικά όμως επιβάλλονταν από την ανάγκη. Γιατί μόνον έτσι μπορούσαν να αποπληρωθούν τα χρέη και να εξασφαλιστούν κέρδη για όσους επένδυσαν στη σπογγαλιεία και για εκείνους που την ασκούσαν. Όταν, εξάλλου, ο χρόνος αποσυμπίεσης επέβαλλε τη βαθμιαία πολύωρη άνοδο στην επιφάνεια,²⁵ ήταν αδύνατο να μπορέσουν να εργασθούν τα σπογγαλιευτικά σκάφη που διέθεταν μία αναπνευστική συσκευή, μία περικεφαλαία και το πολύ δύο στολές.

Καθώς πρόκειται για το μελανότερο σημείο στην ιστορία της σπογγαλιείας, όλες οι μεταγενέστερες αφηγήσεις αναζητούν δικαίους και αδικούς, αθώους και ένοχους: αφενός αποτυπώνουν εργασιακές και κοινωνικές συγκρούσεις, ενώ,

23. ΑΔΚ, Πρακτικά ΔΣ 1910, έγγρ. 169, 25.10.1910. Πρακτικά ΔΣ 1910-1912, έγγρ. 132, 6.10.1911.

24. Bernard Russell, «Η σπογγαλιεία της Καλύμνου», Σπουδαί 1 (1970) 3 και 23-24. Αφορά τα χρόνια 1957-1965.

25. Το 1905 ο Σκωτσέζος γιατρός και φυσιολόγος John Scott Haldane συμπλήρωσε τις παρατηρήσεις του Bert και δημοσίευσε τους πρώτους πίνακες αποσυμπίεσης, σύμφωνα με τους οποίους ο δύτες πρέπει να ανεβαίνει 3 πόδια το λεπτό.

παράλληλα, θέτουν ένα διαχωριστικό χρονικό όριο ανάμεσα στην «παλιά» και τη «νέα» εποχή, εντοπίζοντας τους πιθανούς υπαίτιους σε έναν ασαφή παρελθοντικό χρόνο.

Η «θυσία των δυτών στον Μινώταυρο της σπογγαλιείας», όπως αποκαλούν παλιές και νεότερες μαρτυρίες το σκάφανδρο,²⁶ αποδίδεται από τους ίδιους τους δύτες στην άγνοια, που φαίνεται ότι εξακολουθούσε να κυριαρχεί στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ειδικά ίσως τότε, γιατί οι οικονομικές συνθήκες ανάγκασαν πολλούς από τα γύρω νησιά να αναζητήσουν δουλειά στα σκάφανδρα (που τα περισσότερα ήταν τότε βαθύτικά, 40-70 μ.) και τα φερνέζ της Καλύμνου, χωρίς να έχουν κάποια εξοικείωση με τη θάλασσα ή τις καταδύσεις. Αν και ο λόγος των επίσημων αναφορών και των ένορκων καταθέσεων δεν αφήνει περιθώρια για την αμφισβήτηση του «τυχαίου» στα δυστυχήματα, άλλες πηγές αναφέρουν ότι η «αμάθεια», η «πλεονεξία», η «κακή έξις», η «πρόθεσις» είναι οι συνηθέστεροι λόγοι για την κακή χρήση του σκαφάνδρου, την «άδικη και βάρβαρη ανθρωποθυσία».²⁷ Αν και όλοι πιστεύουν ότι πολλά απρόοπτα μπορούσαν να συμβούν, τα ατυχήματα αποδίδονται εν μέρει στην πλεονεξία, την ανυπακοή ή την απροσεξία των ίδιων των δυτών που καθυστερούσαν στον βυθό, όταν το αλιεύμα ήταν πλούσιο. Δύτες με αναπνευστικές συσκευές ή με άπνοια μιλούν για τη «μέθη του βυθού», που πάθαιναν όταν αντίκριζαν πλούσιους σφουγγαρότοπους.²⁸ Αγνοώντας τα προειδοποιητικά χτυπήματα του κολαουζιέρη, συνέχιζαν να μαζεύουν σφουγγάρια για πολύ περισσότερο χρόνο από τον προβλεπόμενο, ενώ κάποιοι έλυναν το σκοινί προκειμένου να ψαρέψουν όσο μπορούσαν περισσότερο.²⁹ Υπήρχαν όμως και άλλες απρόβλεπτες ατυχίες, όπως λ.χ. επιθέσεις από καρχαρίες που μπορεί να μην απειλούσαν όσους φορούσαν τη στολή του σκαφάνδρου, τους καθυστερούσαν όμως στον βυθό.³⁰ Σε «εσφαλμένη αντίληψη

26. Βλ. ενδεικτικά Γ. Γεωργιάς, *Μελέτη περί σπογγαλιείας*, ό.π., σ. 44 και Γιάννης Πατέλλης, «Ο αγροημένος», *Καλυμνιακά Χρονικά* 3 (1982) 27-29. Μητροφάνης Καλαφατάς, «Χειμερινός Όνειρος», *Καλυμνιακά Χρονικά* 13 (1999), πρόλογος Μιχαήλ Καλαφατάς, σ. 268.

27. [Π. Ζώτος], *Έκθεσις περί της ανά τας αφρικανικάς ακτάς δια σκαφάνδρου σπογγαλιείας*, Αθήνα 1904, σ. 13.

28. Βλ. ενδεικτικά τη μαρτυρία του δύτη Γεώργιου Τρικοίλη-Νάσσου στο Φανερωμένη Χαλκιδικού-Σκυλλά, *Η σφουγγάρι ή τομάρι. Η ζωή των σφουγγαράδων της Καλύμνου μέσα από αληθινές μαρτυρίες*, Κάλυμνος 2009, σ. 243.

29. Μαρτυρία του δύτη Γιάννη Κουτούζη στην Ε.Ο., 25.8.2003. Μαρτυρία του δύτη Γιάννη Λουλουργά στην Ε.Ο., 23.8.2004. Μαρτυρία του κολαουζιέρη-καπετάνιου Πέτρου Μάρθα στην Ε.Ο., 2.9.2004. Βλ. και όσα γράφει η Φ. Χαλκιδικού-Σκυλλά, *Η σφουγγάρι ή τομάρι*, ό.π., σ. 78-79.

30. Για το θέμα αυτό διασώζονται επίσης αρκετές μαρτυρίες γραπτές και προφορικές. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Εμπρός*, 18.6.1903, σ. 2. Αναφέρω εδώ την περίπτωση του λεριού δύτη Δημήτρη Πέρου, ο οποίος προσβλήθηκε από τη νόσο και παρέλυσε στα κάτω άκρα. Το

ηρωισμού) αποδίδουν άλλοι την απότομη ανάδυση των δυτών που επιτυγχάνεται με το κλείσιμο της βαλβίδας της περικεφαλαίας και το φούσκωμα της στολής με αέρα.³¹

Πολλοί αναφέρονται στη σκληρότητα των πλοιάρχων και των κολαουζιέ-ρηδων που πίεζαν ή εξαπατούσαν τους δύτες ως προς το ακριβές βάθος και τον χρόνο παραμονής στον βυθό. Στον Τύπο των αρχών του 20ού αιώνα περιέχονται καταγγελίες δυτών εναντίον καπετάνιων που έκαιγαν τα πόδια των «πιασμένων» για να βεβαιωθούν αν έλεγαν την αλήθεια.³² Άλλοι υποστηρίζουν ότι οι καπετάνιοι αδιαφορούσαν για τη ζωή των δυτών, ειδικά όταν είχαν καλύψει με το αλεύμα τις προκαταβολές τους.³³ Η φράση («ή σφουγγάρι ή τομάρι») διατρέπει τις αφηγήσεις όλων.

Μία από τις τραγικότερες στιγμές που διαπερνά τις προφορικές μαρτυρίες αλλά και τις παλαιότερες γραπτές αφηγήσεις ήταν ο αναγκαστικός αποκεφαλισμός των νεκρών δυτών, προκειμένου να απελευθερωθεί η περικεφαλαία του σκαφάνδρου και να μπορεί να χρησιμοποιηθεί αμέσως μετά η στολή από τον επόμενο.³⁴ «Με ένα σιδεροπρίονο», θυμάται ο Μιχάλης Λάμπος, «έκοβε ο μοτορίστας το λαϊμό του νεκρού δύτη για να μπορέσει να βάλει ο επόμενος την περικεφαλαία και να συνεχιστεί ομαλά η σειρά των καταδύσεων. Πλημμύριζε ο τόπος μαύρο πηχτό αίμα. Την ξέπλεναν λίγο στη θάλασσα και την έβαζε στο κεφάλι του ο άλλος δύτης που περίμενε, φορώντας ήδη τη στολή».³⁵

Οι πλοίαρχοι επικαλούνται την άγνοια και τις οικονομικές πιέσεις που δέχονταν, αλλά και τις πολλαπλές επιπτώσεις και καθυστερήσεις που είχε κάθε ατύχημα για τον καπετάνιο. «Όταν έχεις πάρει πολλά λεφτά από την τράπεζα και έχεις βάλει ενέχυρο και το σπίτι», ομολογεί ο Λευτέρης Μαμουζέλος, «πρέ-

ατύχημα συνέβη στην τρίτη του κατάδυση σε βάθος 40 περίπου οργιών. Αναγκάστηκε να παρατείνει την παραμονή του στον βυθό, γιατί τον τριγύριζε ένας πολύ μεγάλος καρχαρίας, όπως αφηγείται ο ίδιος. Αφού απομακρύνθηκε το ψάρι, εκείνος, όπως λέει, βγήκε από φόβο πολύ γρήγορα στην επιφάνεια της θάλασσας. Μαρτυρία του Δημήτρη Πέρου στην Ε.Ο., 24.8.2004. Ανάλογη είναι η αφήγηση του Μιχάλη Λάμπου για το ατύχημα του πατέρα του Θεοφίλη, με φερνέζ το 1928. Μαρτυρία του μπαλαριστή Μιχάλη Λάμπου στην Ε.Ο., 27.8.2002 και μαρτυρία του Νικόλα Καμπουράκη στην Ε.Ο., 25.8.2002.

31. Θεόδωρος Α. Κριεζής, «Η σπογγαλεία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.8.1932, σ. 3.

32. εφ. *Εστία*, 18.4.1903, σ. 1-2.

33. Ο Γ. Γεωργιάς αφηγείται ένα σχετικό περιστατικό. Βλ. Γ. Γεωργιάς, *Μελέτη περί σπογγαλείας*, ό.π., σ. 40.

34. εφ. *Εστία*, 14.4.1903, σ. 1· στο ίδιο, 20.4.1903, σ. 1· στο ίδιο, 21.4.1903, σ. 1-2· Κ. Φλέγελ, *Η Α.Θ. Παναγιώτης*, ό.π., σ. 17· Ch. Flégel, «The Abuse of the Scaphander», ό.π., σ. 519· Γ. Γεωργιάς, *Μελέτη περί σπογγαλείας*, ό.π., σ. 40. Μαρτυρία του Μιχάλη Λάμπου στην Ε.Ο., 29.7.2005.

35. Μαρτυρία του Μιχάλη Λάμπου στην Ε.Ο., 29.7.2005.

πει να τα βγάλεις τα λεφτά και δεν προλαβαίνεις. Έτσι οι άνθρωποι πρέπει να ανεβαίνουν γρήγορα επάνω».³⁶ «Πόσες δεκάδες, πόσες εκατοντάδες ώρες πρέπει να έχει η ημέρα», αναρωτιέται ο πλοίαρχος Γιάννης Τσουλφάς, «για να μπορέσω να κάνω τη δουλειά μου, να βγάλω τα ξένα χρήματα, να πληρώσω την τράπεζα, να πληρώσω τους ανθρώπους;».³⁷

Σε όλες τις αφηγήσεις, γραπτές και προφορικές, περιλαμβάνονται σήμερα και κάποια ονόματα ενόχων, ενώ οι ευθύνες μετακυλίνονται από τον ένα στον άλλο· από τους καπετάνιους στους δύτες, από τους κολαουζέρηδες στους δύτες και στους καπετάνιους, από τους δύτες σε όλους τους υπόλοιπους. Στις συνήθειες φράσεις τους «δεν ήξεραν» ή «δεν ήθελαν» θα μπορούσαν να συνοψισθούν οι εκατέρωθεν κατηγορίες. Καθώς, όμως, η συντήρηση του εξοπλισμού και η καθοδήγηση και επιτήρηση του ανθρώπου που ήταν στον βυθό ήταν δουλειά όλων, ένα πλέγμα σιωπής ή συνενοχής φαίνεται ότι κάλυπτε τότε το κρίσιμο και τραγικό αυτό θέμα. Επιπλέον, παρά τις επιστημονικές εργασίες, τα διατάγματα, τις νομοθετικές ρυθμίσεις, τις διαμαρτυρίες και δημόσιες καταγγελίες, η έννοια του εργατικού ατυχήματος, η εξακριβωση των αιτιών θανάτου και η ασθένεια στη σπογγαλιευτική εργασία παρέμειναν τυπικά ασφαις ή αμφισβητήσιμες, από την εποχή της καθιέρωσης των σκαφάνδρων μέχρι τον μαρασμό της δραστηριότητας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στη δεκαετία του 1970 οι δύτες αξίωναν το σύνολο της αμοιβής τους προκαταβολικά, υποστηρίζοντας ότι είναι πιθανόν να μην επιστρέψουν ζωντανοί από το ταξίδι.³⁸ Επιπλέον, ακόμη και μετά την εγκατάσταση του θαλάμου αποσυμπίεσης στο νοσοκομείο της Κάλυμνου το 1970, αρκετοί ασθενείς δύτες δεν ομολογούσαν στο ιατρικό προσωπικό το πραγματικό βάθος στο οποίο είχαν κατέλθει και αντίστοιχα τον χρόνο παραμονής και τη διάρκεια της ανάδυσης, ώστε να είναι αποτελεσματική η σταδιακή μηχανική αποπίεση. Ο λόγος ήταν, κατά κοινή ομολογία, οι πιθανές συνέπειες έναντι των πλοίαρχων και του λιμεναρχείου και η ανησυχία ότι θα αποκλεισθούν από το επαγγελματικό κύκλωμα.

Με κυρίαρχο το θέμα των κινδύνων και της νόσου, συγκροτείται το εργασιακό τοπίο στη σπογγαλιεία των καταδυτικών συσκευών. Επρόκειτο για μια δουλειά με υψηλό ρίσκο, που μπορούσε να φέρει μεγάλη χρέη αλλά και πολλά και γρήγορα κέρδη για όλους. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η καλύμνικη σπογγαλιεία αριθμούσε δεκάδες σκαφών στα οποία απασχολούνταν γύρω στους 2.000-6.000 εργαζόμενοι κάθε χρόνο. Με την καθιέρωση του

36. Μαρτυρία του καπετάνιου Λευτέρη Μαμουζέλου στην Ε.Ο., 3.9.2004.

37. Μαρτυρία του καπετάνιου Γιάννη Τσουλφά στην Ε.Ο., 6.3.2002.

38. Roxane Caftanzoglou, *Kalymnos: Contribution à la connaissance d'une société*, Memoire de maitrise d' ethnologie spécialisée (ανέκδοτη εργασία), Παρίσι 1978, σ. 8.

σκαφάνδρου άρχισε να υποχωρεί η συνεταιριστική οργάνωση της εργασίας, ακόμη και στα σκάφη των γυμνών δυτών. Το υψηλό πλέον κόστος δημιουργησε ανακατατάξεις στον κύκλο των επενδυτών, ενώ απέκλεισε πολλούς από τη χρηματοδότηση των πολύμηνων ταξιδιών και των πολυπρόσωπων πληρωμάτων. Η δομή της επιχείρησης και των εργασιακών σχέσεων τροποποιούνται, ενώ η, από κάθε άποψη, μεγέθυνση της δραστηριότητας, περιθωριοποιεί τις δυνατότητες για την οργάνωση μιας επικερδούς εποχικής απασχόλησης. Είναι εύστοχη ίσως η διατύπωση, σε μια σύντομη γεωγραφία της Καλύμνου του 1926, ότι το σκαφάνδρο «εχώρισεν ευθύς εξαρχής το κεφάλαιον και την εργασίαν».³⁹ Από την πλευρά των εργαζομένων, η επιμήκυνση του χρόνου απασχόλησης περιόρισε την περίοδο ανεργίας, ενώ οι παρεχόμενες αμοιβές μπορούσαν θεωρητικά να συντηρήσουν τα πληρώματα όλο τον χρόνο. Οι εξελίξεις αυτές υποκίνησαν τη σταθεροποίηση του κοινωνικού στρώματος των σφουγγαράδων, που παρουσίαζε σημαντικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του, καθώς η εργασία στα σπογγαλιευτικά σκάφη χαρακτηριζόταν πια από καταμερισμό και εξειδίκευση. Με αυτό τον τρόπο καθιερώθηκε ένα πολύμορφο σύστημα εργασιακών σχέσεων με διακριτούς ρόλους και σημαντικές αποκλίσεις στις απολαβές.

Θα μπορούσαμε να ομαδοποιήσουμε τους τρόπους αμοιβής της σπογγαλιευτικής εργασίας σε δύο βασικές κατηγορίες. Αμοιβές ορισμένες εκ των προτέρων (κατ' αποκοπήν ή μηνιαίες) για εκείνους που αποτελούσαν τα πληρώματα του καταστρώματος, τους εργάτες του σκάφους, που ήταν δυνατόν να επαυξηθούν με κάποιο ποσοστό επί των κερδών.⁴⁰ Αμοιβές απολύτως ασταθείς (με ποσοστά ή μερίδια) επί των καθαρών κερδών και υψηλές έντοκες προκαταβολές για τους δύτες, με σημαντικές προσυμφωνημένες διαβαθμίσεις, ανάλογα με το είδος και το βάθος της κατάδυσης.⁴¹ Σε αυτό το ιδιόμορφο εξατομικευμένο εργασιακό

39. Η διατύπωση αναφέρεται σε μια σύντομη γεωγραφία της Καλύμνου του Ιω. Ορφανού, την οποία δημοσίευσε ο Ιωάννης Πατέλλης και χρονολόγησε το 1926, όπως προκύπτει από σχετική διατύπωση του χειμένου. Ιωάννης Σκευός Ορφανός, «Η νήσος Κάλυμνος», *Καλυμνικά Χρονικά* 17 (2007) 96.

40. Έχει, νομίζω, ενδιαφέρον να συγκριθούν οι εργασιακές σχέσεις των εργαζομένων στα καλύμνικα σπογγαλιευτικά σκάφη με εκείνες στα σπογγαλιευτικά συγκροτήματα της Σύμης. Βλ. σχετικά Σωτήριος Αγαπητίδης, «Η οικονομική οργάνωση των σπογγαλιευτικών συγκροτημάτων - ειδικότερα στη Σύμη», *Τα Συμαϊκά* 3 (1977) 187-191.

41. Νικόλαος Σ. Πιζάνιας, «Η οργάνωσις της σπογγαλιευτικής επιχειρήσεως (τεχνικώς-οικονομικώς)», *Α' Πανελλήνιον Σπογγαλιευτικόν Συνέδριον (Ρόδος 24-27 Φεβρουαρίου 1949). Εισηγήσεις και Πρακτικά*, Γενική Διοικήσις Δωδεκανήσου, Ρόδος 1951, σ. 36. Ανάλογη, ίσως, είναι και η περίπτωση της αλιείας, όπου τα κέρδη δεν είναι δεδομένα για όσους εργάζονται σε αυτό τον τομέα. Για τις αμοιβές των ψαράδων με ποσοστά επί του συνολικού αλιεύματος του σκάφους βλ. ενδεικτικά Μ. Acheson, «Anthropology of Fishing», *Annual Review of Anthropology* 10 (1981) 278. Πβ. επίσης John J. Poggie, Jr., «Deferred Gratification as an Adaptive Characteristic for Small-Scale Fishermen», *Ethos* τ. 6, τχ. 2 (1978) 114-123.

καθεστώς θα μπορούσαμε ίσως να αποδώσουμε την απουσία συνεταιρισμών αλλά και συσσωματώσεων ή συλλογικών διεκδικήσεων μέχρι την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία.

Μας ενδιαφέρουν, επομένως, οι τρόποι με τους οποίους συγκροτήθηκε, μέσω της σπογγαλιείας, η φυσιογνωμία του εργατικού δυναμικού αλλά και ο σχηματισμός μιας τοπικής ελίτ που επένδυε στη δραστηριότητα και εμπορευόταν το αλίευμα. Με αυτές τις διακριτές επαγγελματικές ομάδες παγιώθηκε η κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού και διαμορφώθηκε ανάλογα η οικιστική και κοινωνική οργάνωση του νησιού. Εδώ περιλαμβάνονται οι ποικίλοι μηχανισμοί επιβίωσης που ανέπτυξαν όσοι έφευγαν αλλά και εκείνοι που έμεναν· αναφέρομαι κυρίως στον γυναικείο πληθυσμό και μάλιστα στις γυναίκες των σφουγγαράδων. Καθώς η δραστηριότητα υπήρξε αποκλειστικά ανδρική, είναι εμφανής ο έμφυλος καταμερισμός ευθυνών και οι τρόποι οργάνωσης της καθημερινότητας, που συμπυκνωνόταν γύρω από την εποχική παρουσία και απουσία σημαντικού μέρους του ανδρικού πληθυσμού.

Στις ναυτικές και αλιευτικές κοινότητες ο καταμερισμός των καθημερινών δραστηριοτήτων είναι σαφέστερος από αλλού. Όταν η ανδρική εργασία αποδεσμεύεται από το οικείο περιβάλλον, οι γυναίκες οφείλουν να αναλάβουν όχι μόνον τις οικογενειακές και οικιακές υποχρεώσεις, αλλά και πρωτοβουλίες και ευθύνες που αφορούν τον αγροτικό και αστικό χώρο, για όσο, τουλάχιστον, διάστημα είναι μόνες.⁴² Οι άνισες, διαφοροποιημένες χρονικότητες των γεωργικών εργασιών και του σπογγαλιευτικού ταξιδιού ανάγκαζαν όσους έμεναν να επιφορτίζονται με τη σπορά, την περιποίηση των καλλιεργειών, αλλά και τη συγκέντρωση και μεταφορά των καρπών. Σταθερές που δεν αλλάζουν στον χρόνο, όσο τουλάχιστον η σπογγαλιεία υπήρξε ενεργή.

Είναι ενδιαφέρον ότι σε ένα εργασιακό περιβάλλον και ένα αξιακό πολιτισμικό σύστημα κατεξοχήν ανδρικό, η τοπική φιλολογία αλλά και η λαϊκή μνήμη αποδίδουν στο γυναικείο πληθυσμό όλων των ηλικιών πολλαπλά καθήκοντα και ρόλους (συμπληρωματικούς μεν, αλλά σημαντικούς), ακόμη και τις δυναμικότερες αυθόρμητες κοινωνικές διαμαρτυρίες στην ιστορία του νησιού: το «σπάσιμο των μηχανών» ή «τ' ανάθεμα» του 1895, που αναφέρεται στα σκάφανδρα⁴³ και τον «πετροπόλεμο» του 1935, όταν απειλείται το αυτοκέφαλο της δώδε-

42. Πβ. Pina Cabral João, «“Matriarcat” et rôles conjugaux dans le Nord-Ouest du Portugal», *Recherches en anthropologie au Portugal* 4 (1992) 40. Ανάλογες επιπτώσεις για τους ίδιους τους εργαζόμενους σε αλιευτικά σκάφη και για τις οικογένειές τους αναφέρονται από τον M. Acheson, «Anthropology of Fishing», *Annual Review of Anthropology* 10 (1981) 277.

43. Ειδικά για το θέμα των μηχανών αναφέρεται ότι οι γυναίκες έκαναν διάβημα διαμαρτυρίας στον Παπά.

καθησιακής Εκκλησίας.⁴⁴ Επειδή εδώ δεν μπορώ να επεκταθώ σε σκέψεις και υποθέσεις για την ερμηνεία των γεγονότων ή των προσλήψεών τους, ακούμαι να πω ότι η λαϊκή κουλτούρα και οι συλλογικές αφηγήσεις αποδίδουν δύο συμπληρωματικές φιγούρες που βιώνουν ένα δραματικό πλαίσιο ζωής. Αυτή του «περήφανου δύτη-τραγικού ήρωα» που αντιμετωπίζει με τόλμη πραγματικούς και μυθικούς κινδύνους στα μεγάλα βάθη και ξοδεύει ασυλλόγιστα όσα βγάζει όταν είναι στη στεριά, γιατί δεν ξέρει αν θα επιζήσει στο επόμενο ταξίδι, και εκείνη της «Καλυμνιάς γυναικας και μάνας» που κατανοεί και υποστηρίζει αυτό τον τρόπο ζωής, ενώ συμπυκνώνει συμπεριφορές δυναμικής καρτερίας, αναγκαστικής σκληρότητας και αναπόφευκτης ανεξαρτησίας.

Με αυτό το σκεπτικό, επιχειρήσα να κατανοήσω τους τρόπους και τις στάσεις ζωής που κυριάρχησαν σε αυτό το εργασιακό περιβάλλον, τη φυσιογνωμία των επιχειρηματικών ομάδων, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού που συσπειρώθηκαν γύρω από τη δραστηριότητα, αλλά και τις ποικίλες αποτυπώσεις τους σε λογοτεχνικά κείμενα και κινηματογραφικές ταινίες. Πρόκειται για ένα πλούσιο, αλλά πολύμορφο υλικό που επιτρέπει να κατανοήσουμε έντεχνες μορφές μιας κοινωνικής διαμαρτυρίας, λιγότερο ή περισσότερο ηθογραφικής ή πολιτικά στρατευμένης.

Οι ιδιαίτερες δεξιότητες και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται από ντόπιους και ξένους στον πληθυσμό των Καλύμνιων σφουγγαράδων (δεινοί κολυμβητές, παράτολμοι και άφοβοι «μαγκιόρου») δύτες, γλεντζέδες και ανοι-

44. Έχει ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε εδώ τη συμμετοχή των γυναικών στα γεγονότα του 1935, στον γνωστό στην τοπική κοινωνία ως «πετροπόλεμο», μια πάνδημη διαμαρτυρία εναντίον της ιταλικής διοίκησης που επεχείρησε να επιβάλει το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας των Δωδεκανήσων, αποσπώντας την από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η διαμαρτυρία ξεκίνησε από τον γυναικείο πληθυσμό του νησιού, όταν απειλήθηκε η ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών του καθηκόντων, γρήγορα όμως εξελίχθηκε σε βίαιη εκδήλωση αντίστασης απέναντι στην ιταλική διοίκηση. Για τα γεγονότα του 1935 βλ. Θεμελίνα Καπελλά, «Ο αγώνας των γυναικών στο 1935 και ο πετροπόλεμος», *Καλυμνιακά Χρονικά* 6 (1986) 87-102· της ίδιας, *Ιστορικές μνήμες Καλύμνου*, Αθήνα 1997, σ. 43-85· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, «Στην Κάλυμνο του 1935. Συλλήψεις και εκπατρισμοί», *Καλυμνιακά Χρονικά* 7 (1988) 153-189· Νίκη Γρ. Μπριλλήρη, *Η Κάλυμνός μας*, Αθήνα 1982, σ. 25 και 75-102· Πρεσβύτερος Γεώργιος Χρ. Χαραμαντάς, *Ένα γνήσιο λαϊκό ποίημα για τον ήρωα της Καλύμνου Μανόλη Καζώνη γραμμένο από τον Μανόλη Θεοδόρου Τρουμουλιάρη*, Αθήνα 2002· Michael N. Kalafatas, *The Bellstone. The Greek Sponge Divers of the Aegean. One American's Journey Home*, Brandeis University Press 2003, σ. 60-61· David Sutton, «Re-scripting women's collective action: Nationalist writing and the politics of gendered memory», *Identities*, τ. 5, τχ. 4 (1999) 469-500· του ιδίου, «Greeks of Kalymnos», Carol Ember – Melvin Ember (επιμ.), *The Encyclopedia of Sex and Gender. Men and Women in the World's Cultures*, τ. 1, Νέα Υόρκη 2004, σ. 420-421. Τα δημοσιεύματα του Τύπου δεν αναφέρονταν, ωστόσο, στη συμβολή των γυναικών. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 25.1.1935, σ. 5, 26.1.1935, σ. 4, 27.1.1935, σ. 4, 25.5.1935, σ. 5 και 19.9.1935, σ. 5.

χτοχέρηδες άντρες, θεματοφύλακες των παραδόσεων, θερμοί δημοκράτες και αποφασιστικοί πατριώτες) μοιάζουν να συμπυκνώνουν διαχρονικά τα βασικά χαρακτηριστικά γύρω από τα οποία οργανώθηκε η τοπική κουλτούρα.

Αν δε λάβουμε υπόψη ότι πρόκειται για ένα επάγγελμα στο οποίο οι συνθήκες δουλειάς δεν αλλάζουν για περισσότερο από 100 χρόνια, μπορούμε, ίσως, να κατανοήσουμε τις ισχυρές του αναπαραστάσεις σε όλες τις εκδοχές του βίου των Καλυμνίων, ακόμη και όσων δεν εμπλέκονταν στο σπογγαλιευτικό κύκλωμα. Άτυποι και τυπικοί θεσμοί, ήθη και έθιμα, ατομικές και συλλογικές πρακτικές, αντιστάσεις και προσαρμογές, αναπαραστάσεις και σύμβολα διαμορφώνουν τα ιδεολογικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα που πλαισιώνουν την ιδιαίτερη τοπικότητα της νησιωτικής αυτής κοινωνίας.

Η πλούσια τοπική φιλολογική παραγωγή επιζητεί να διασώσει και να καταγράψει αυτή την προφορική παράδοση. Οι εργάτες της θάλασσας, οι αγράμματες γυναίκες, οι φτωχοί και καταπιεσμένοι εμπνέουν την παραγωγή μιας «επικής ιστορίας», που επιλέγει ό,τι αξίζει να μνημονευθεί από το σπογγαλιευτικό παρελθόν του νησιού: την περιπετειώδη ζωή των σφουγγαράδων, τα θανατηφόρα ατυχήματα και την αντίδραση απέναντι στα σκάφανδρα ως παλλαϊκή. Φαίνεται σαν να μην υπήρχαν αντικρουόμενα συμφέροντα στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας. Ένοχοι ήταν πάντα εξωτερικοί παράγοντες και οι ξένοι κυρίαρχοι του νησιού: οι αυθαίρετες επεμβάσεις του οθωμανικού κράτους και η στυγνή ιταλική κατοχή. Έτσι η ιστορία της σπογγαλιείας συγκρατεί τραγικές και ηρωικές στιγμές από τη ζωή των σφουγγαράδων και των οικογενειών τους αλλά και την ανιδιοτελή κοινωνική προσφορά όσων πλούτισαν από το σπογγεμπόριο. Αναζητώντας την ιστορικότητα αυτής της ενοποιητικής πολιτισμικής διαδρομής, διαπιστώνουμε ότι οι απαρχές της συμπίπτουν με τη φθίνουσα πορεία της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας. Η εξομάλυνση του παρελθόντος καθίσταται δυνατή και απαραίτητη όταν έχουν απαλειφθεί τα συγκρουσιακά σημεία, όταν κλείνει ο βιολογικός κύκλος όσων εργάστηκαν στα σκάφη λίγο πριν τον πόλεμο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, όταν ο ιστορικός χρόνος αποκόπτεται από τον βιωματικό και επίδικη παραμένει μόνον η διαχείριση των λειψάνων του παρελθόντος και η κατασκευή ενός μύθου που θα ενοποιεί το παρόν διαμέσου του παρελθόντος.

Έτσι η Κάλυμνος παραμένει «το νησί των σφουγγαράδων», ακόμη και σήμερα (ίσως κυρίως σήμερα) που η σπογγαλιεία έχει περιοριστεί δραστικά.⁴⁵ Με αυτή τη διαδικασία η καλυμνιακή κοινωνία επιχειρεί όχι μόνο να διαχειριστεί

45. Η άσκηση της σπογγαλιείας περιορίζεται σε 15 με 17 καΐκια και 120 δύτες, από τους οποίους οι περισσότεροι καταδύονται με «ναργιλέ» και ελάχιστοι με «ρεβέρα». Το 2005 έκλεισε και η Σχολή Δυτών που λειτουργούσε στην Κάλυμνο: εφ. *Η Ροδιακή* 7.4.2010, σ. 1.

την ιστορική της μνήμη, να διαχωριστεί από τους νησιώτες γείτονές της Κώους και Λεριούς, τους παλαιότερους ανταγωνιστές της τους Συμιακούς, αλλά να εναποθέσει σε αυτήν τις στρατηγικές της μελλοντικής της ανάπτυξης. Έχοντας ουσιαστικά αφήσει πίσω της τη σπογγαλιεία, η Κάλυμνος αναπολεί τις «παλιές μέρες», αφαιρώντας από το παρελθόν κάθε μελανό του σημείο, ενώ τροφοδοτεί το παρόν με επιλεκτικά στοιχεία του παρελθόντος, αφηγήσεις, συνήθειες και πρακτικές, «μνημονικούς τόπους» που συγκροτούν την τοπική της ταυτότητα.⁴⁶

46. Πβ. David Sutton, «Tradition and Modernity Revisited Existential Memory Work on a Greek Island», *History & Memory*, τ. 20, τχ. 2 (2008) 84-105.

RÉSUMÉ

Evdokia Olympitou, *L'influence de la pêche aux éponges sur la société de Kalymnos aux 19e-20e s.*

La pêche aux éponges semble constituer une activité des Kalymniotes depuis l'Antiquité. Sur cette île aride, elle est probablement une activité de subsistance non négligeable au 18e siècle et devint activité principale dans la deuxième moitié du 19e siècle. À cette époque, la pêche se concentre sur les côtes nord de l'Afrique et les Kalymniotes n'étant pas armateurs, vont louer des bateaux à Symi, Cassos ou Leros, pour transporter leur appareillage de pêche.

L'article explore l'influence de cette activité sur l'organisation du travail et de la société de Kalymnos, de 1866, date de l'apparition du scaphandre, jusqu'en 1975, date du dernier voyage d'un bateau Kalymniote transportant des scaphandriers.

L'apparition du scaphandre va changer les rapports de travail à cause des capitaux investis pour l'achat de ce matériel coûteux. La demande accrue d'éponges par l'industrie européenne au tournant du 20e siècle, va bouleverser la société Kalymniote: la pêche aux éponges, d'activité saisonnière, va se constituer en entreprise organisée. La société préindustrielle de Kalymnos doit répondre aux exigences de l'ère nouvelle: l'investissement devient de plus en plus important en raison des voyages de longue durée, ce qui favorise la concentration du capital aux dépens du travail coopératif. L'implication d'une grande partie de la population dans la pêche va créer de nouvelles couches sociales liées à la spécialisation du métier.

Très vite, les conséquences de la maladie des profondeurs vont se faire sentir sur la population des plongeurs, mal informée et alléchée par le travail au pourcentage. Chaque année, le pourcentage des morts (10%) et celui des paralysés (15%), vont poser à la fin du 19e siècle un important problème social. Malgré les instructions données en 1903 par le ministère de la Marine, ce pourcentage ne tombera pas en dessous de 4%. Ces accidents vont susciter des tensions, chacune des parties (capitaine, plongeurs, ouvriers de la pompe) accusant les autres.

L'absence des hommes pendant des longs mois (2.000-6.000 travailleurs tous les ans au tournant du 20e siècle), vont amener les femmes de Kalymnos à prendre en charge des tâches masculines. Elles vont gérer l'économie ou le travail agricole et même participer à la vie politique, en protestant contre l'utilisation du scaphandre ou contre l'abolition de l'église autocéphale du Dodécanèse, en 1935.

À part ces changements économiques et sociaux, on assiste à Kalymnos à la création de nouvelles identités spécifiques, comme celle du plongeur-héros et de la mère et femme Kalymniote patiente, endurcie par les malheurs et indépendante.